

Aled Gruffydd Jones

**Iechyd ac
iachawdwriaeth:
meddygaeth, y corff a'r
drefn foesol ym Mengâl
drefedigaethol 1840-1935**

Gwerddon

CYFNODOLYN ACADEMAIDD CYMRAEG

Golygydd Yr Athro Ioan Williams

Iechyd ac iachawdwriaeth: meddygaeth, y corff a'r drefn foesol ym Mengâl drefedigaethol 1840-1935

Aled Gruffydd Jones

Iacháu'r corff a'r enaid oedd dau o brif wrthrychau hanesyddol y genhadaeth Gristnogol, yn arbennig felly yn nhrefedigaethau'r Ymerodraeth Brydeinig. Yn aml, ystyrir y diben cyntaf yn ddull i agor y drws i'r ail, yn yr un modd ag y byddai iechyd y corff, yn y feddyfryd imperialaidd ryddfrydol, yn arwydd o ddyfodiad rhyddid a moderniaeth ymysg y brodorion.¹ Serch hynny, gwyddys yn iawn nad oedd yr un yn arwain yn anorfod at y llall. At y tyndra rhyngddynt, fel strategaethau cenhadol mewn cyd-destun ymerodraethol, y bydd yr erthygl hon yn tynnu sylw yn bennaf. Hynny, a'r modd y datblygodd perthynas, dros gyfnod hir o amser, rhwng y tramorion meddygol a'r gymdeithas frodorol o'u hamgylch. Gan mai'r Genhadaeth Gymreig yng ngogledd-ddwyrain India oedd yn cael ei hystyried gan gyfoeswyr fel y fodel amlycaf o'i thebyg, a hynny am gyfnod maith, bydd yr erthygl hon yn dwyn sylw yn arbennig at brofiad ac esiampl y Methodistiaid Calfinaidd yn y maes penodol hwnnw.² Wrth fwrw golwg hanesyddol dros y berthynas a esblygodd rhwng y gymdeithas honno a'r bobl a fu mewn cysylltiad â hi, gobeithir y bydd yr erthygl yn dadlennu rhywfaint am gymhellion a strwythurau cenhadol yn gyffredinol yn y ganrif a ddilynodd 1840. Ar yr un pryd, efallai y byddai darparu persbectif hanesyddol o'r math hwn hefyd yn taflu golau gwahanol dros ddadleuon cyfoes ar swyddogaethau amlochrog y cyrff anlywodraethol hynny, boed nhw yn grefyddol neu'n seciwlar, sy'n parhau i weithredu heddiw yn yr un ardaloedd o'r byd.³

Wrth ystyried datblygiad yr hanes hwn, dylid nodi yn syth nad peth amhroblematic yw dehongli natur gwybodaeth feddygol, nac yn wir y dulliau a ddefnyddiwyd yn y gorffennol

¹ Pande, Ishita (2010), *Medicine, Race and Liberalism in British Bengal. Symptoms of Empire* (Routledge): 'Medicine became a fundamental expression of the ideology of imperial liberalism: "curing their ills" to "set them free"', t. 1. Gweler hefyd Ramasubban, Radhika (1988), 'Imperial health in British India, 1857-1900' yn MacLeod, Roy a Lewis, Milton (goln.), *Disease, Medicine and Empire. Perspectives on Western medicine and the Experience of European Expansion* (Routledge), tt. 38-60.

² Yn hynny o beth, bu cyfoeth casgliad Cenhadaeth Dramor y Methodistiaid Calfinaidd (neu 'Archif y Methodistiaid Calfinaidd', a nodir o hyn allan yn y troednodiadau fel 'AMC') sydd eisoes dan ofal Llyfrgell Genedlaethol Cymru, yn sail hollbwysig i'r astudiaeth hon. Carwn dalu teyrnged arbennig i Gymdeithas Hanes, Eglwys Bresbyteraidd Cymru, am y gofal a gymerwyd ganddynt dros sawl cenhedlaeth i sicrhau ei ddiogelwch a'i hygredd, ynghyd â diolch iddynt am eu caniatâd i bori cyhyd yn ei gynnwys. Diolch hefyd am y cymorth ariannol a dderbynais gan yr AHRC a'm caniatodd i ymlwbro trwyddi gyda chymaint o fanylder.

³ Ceir mewn damcaniaeth 'ôl-ddatblygiadol' sawl trafodaeth feiriadol ar ddylanwad cyrff o'r fath ar gymdeithasau trefedigaethol, megis, er enghraifft, Brigg, M. (2002), 'Post-Development, Foucault and the colonisation metaphor', *Third World Quarterly* 23 (3), tt. 421-36; Escobar, Arturo (1995), *Encountering Development: the making and unmaking of the Third World* (New Jersey: Princeton University Press).

i'w darparu.⁴ Amwys hefyd yw ystyr geiriau, gan fod amryw ffyrdd i'w dehongli oherwydd treigliad amser a safbwyntiau eu defnyddwyr. Cymerwn er enghraifft air cyffredin, ond tra allweddol o safbwyntiau iechyd a meddygaeth, megis 'glendid' yng nghyd-destun crefyddol a diwylliannol y genhadaeth benodol hon. Fel y nododd B. C. Allen, ym 1906, bu cysylltiad cryf, hyd yn oed yn weledol, rhwng Cristnogaeth a 'tai da, dillad da, glanweithdra a llewyrch' ymhlith brodorion Bryniau Casia.⁵ Ond bu Emma Williams yn fwy parod i weld nad oedd pawb yn deall y term yn yr un ffordd. Fel gwraig y meddyg Dr Oswald Williams, a fu'n llafurio yng Ngharimganj am wyth mlynedd ar hugain, yr oedd hi wedi hen arfer gyda chymhlethdodau o'r math hwn. 'Mae gan bob carfan o bobl yma eu syniadau eu hunain am lendid', meddai, 'ond maent oll yn cytuno nad yw pobl o dras Ewropeaidd yn lân.' Hon oedd barn y Mwslemiaid oherwydd bod yr Ewropeaid yn bwyta porc, a'r Hindŵaidd hefyd gan eu bod yn defnyddio eu dwy law 'i bob pwrpas', glân neu fudr, ac am na fyddent yn ymolchi cyn ac ar ôl bwyta.⁶

Ni ddylid cymryd yn ganiataol chwaith fod diwinyddiaeth anghydfurfiol yn gyffredinol, a'r elfen Galfinaidd efallai ohoni yn arbennig, yn wrthun i wybodaeth wyddonol. Yn hytrach, cyd-fyw wnaeth y gredo ragarfaethol, a'r gredo filflwyddol, gyda diddordeb deallus mewn datblygiadau technolegol a meddygol yr oes. Nid oedd y Bedyddiwr J. R. Jones, Ramoth, er enghraifft, yn anghyffredin o'i debyg pan ysgrifennodd o'r Garreg Fawr at y Dr James Watt, athro meddygaeth ym Mhrifysgol Glasgow, ar 17 Awst 1804:

I have a strong inclination to the business (of physic), and particularly to attain a copious knowledge of the British herbs, and the manner how to make distillations, syrups, conserves, oils, ointments &c., of herbs, roots, and flowers. ⁷

Hanner canrif yn ddiweddarach, ym 1857, ysgrifennodd William Pryse, y cenhadwr Cymreig ac *alumnus* Coleg Trefeca, o'i gartref yn Sylhet yn nwyrain Bengâl, gan nodi ei fod yn dosbarthu moddion meddygol homeopathig i'w gymdogion. Er nad oedd, meddai, yn gulfarn o'i blaid, serch hynny ei gred oedd bod y 'drefn homeopathig' yn rhagori dros ddulliau meddygol eraill. ⁸ Erbyn 1922, yr oedd y Gymdeithas yn eiddo ar un o brif ysbytai modern a blaengar gogledd-ddwyrain yr India. Cynhaliwyd y seremoni agoriadol yn Shillong ar 24 Mawrth 1922, ar ôl pedair blynedd o waith rhagbaratoawl gan

⁴ Gweler, yn y trafodaethau dilynol, driniaeth ehangach ar y cwestiwn hwn, Marks, Shula (1997), 'What is Colonial about Colonial Medicine? And what has happened to imperialism and health?', *Social History of Medicine*, 10 (2), tt. 205-19; Anderson, Warwick (1997), 'Where is the Postcolonial History of Medicine?', *Bulletin of the History of Medicine*, 72, (3), tt. 522-30. Parthed natur gwybodaeth ac arbenigedd mewn amgylchedd trefedigaethol, gweler Cohn, Bernard S. (1996), *Colonialism and its forms of knowledge: the British in India* (Princeton: Princeton University Press).

⁵ Allen, B.C. (1906), *Assam District Gazetteers, vol. x, The Khasi and Jaintia Hills, the Garo Hills and the Lushai Hills* (Allahabad), *Part I, Khasi and Jaintia Hills District*, t. 67.

⁶ Gaster, Emma 'The Palmy Plains of Sylhet and Silchar', llawysgrif, 16, AMC 27153. Gweler hefyd Morris, John Hughes (1939), *In the Steps of the Good Physician. The Story of Medical Missions* (Caernarfon), t. 46.

⁷ Williams, David (1913), *Cofiant J. R. Jones, Ramoth* (Caerfyrddin), tt. 61-2.

⁸ Morris, John Hughes, 'A Short account of the Mission Work in Sylhet from its commencement in 1849', cyf. 1, 38, AMC; Smith, R. J. (1857), *Lecture on the history of medicine, and the science of homeopathy*; Jutte, Robert, Risse, Guenter B. a Woodward, John (goln.), *Culture, knowledge and healing: Historical perspectives of homeopathic medicine in Europe and North America*. Gweler Phatak, hefyd S. R. (1988), *Phatak's Materia Medica of Homeopathic Medicines* (London); Langford, Jean (2002), *Fluent Bodies: Ayurvedic Remedies for Postcolonial Imbalance* (Durham: Duke University Press).

ei brif sylfaenydd, y Dr Gordon Roberts, a fu gynt, adeg y Rhyfel Byd Cyntaf, yn llawfeddyg yng ngwasanaeth y Llywodraeth yn yr un ddinas. Yn y seremoni honno, gyda phedwar cenhadwr y Gyfundeb yn bresennol, cymerwyd yr awenau yn bennaf gan ddau ffigwr hynod nodweddiadol, ill dau yn cynrychioli agweddau tra gwahanol ar fywyd yr India yn y cyfnod. Un ohonynt oedd y Prydeinwr Syr William Marris, llywodraethwr talaith Assam. Y llall oedd *maharajah* talaith Manipur. Yn ôl un sylwebydd ar y pryd:

gŵr tra rhagfarnllyd ydyw'r Brenin, gwrthwynebwr cryf i bob gwaith Cristnogol. Ni chaniateir i'r un cenhadwr ymsefydlu yn ei diriogaeth. Dyma wlad sy'n gauedig i'r Efengyl.⁹

Er gwaethaf hynny, mae'n amlwg nad oedd drws ei deyrnas ar gau i amrywiol fanteision ysbyty modern o'r fath. Tra y gwelodd Syr William yr adeilad newydd fel mynegiant diamheuol o genhadaeth wareiddiol a ffydd grefyddol ei sefydlwyr, ystyriodd y *maharajah* yr achlysur fel dathliad dyfodiad gwasanaeth cyhoeddus a ddaeth i Shillong o ganlyniad uniongyrchol i drafodaeth telerau rhwng ei ddosbarth brodorol ef a chynrychiolwyr yr Ymerodraeth. Ond yr hyn a unodd y ddau oedd yr un pwyslais a roesant ar bwysigrwydd ansawdd ac arwyddocâd yr adnodd newydd a oedd wedi ymddangos yn eu plith. Gyda deg a phedwar ugain o welyau, llwyddodd ysbyty newydd Shillong i broffesiynoli darpariaeth feddygol yr ardal fel y cyfryw.

Dylanwadodd hyn ar fwy na lles corfforol y trigolion, boed nhw yn dramorwyr neu yn frodorion. Wedi'r cyfan, gellir dehongli unrhyw ddarpariaeth les fel arian parod mewn cyfnewidfa foesegol a diwylliannol.¹⁰ Yn y gyfnewidfa gymdeithasol hon, mae datblygiadau sydd ynghlwm â chysyniadau o foderniaeth yn herio, ac yn aml yn trechu, yr arferion hynny sy'n cael eu canfod fel rhai sydd ynghlwm â thywyllfrydedd. Gweler, er enghraifft, naratif B.C. Allen yn ei gyfrol ar Sylhet yn ei gyfres ddylanwadol, *Assam District Gazetteers*, a gyhoeddwyd ym 1905. Ynndi taerodd fod y drefn Ayurfedig draddodiadol wedi ei thanseilio'n llethol trwy ddirywiad difrifol y *Kabi*, sef y dosbarth a fu'n bennaf gyfrifol am drosglwyddo a hyrwyddo'r corff dirgel hwn o wybodaeth ar hyd y canrifoedd.¹¹ Paratoesant eu meddygaethau gyda haearn, arian, copr, arsenig, swlffwr ac arian byw, ynghyd â phlanhigion a choed 'ac, ambell waith, wenwyn cobra'.¹² Ar yr un pryd, meddai, bu'r dosbarth brahminig o sêr-ddiwinyddion, y *Ganak*, yn gofalu am gleifion yn dioddef y frech wen, brech yr ieir a'r frech goch, ond gwrthodent ddatgelu eu dulliau. Nodwyd ganddo hefyd fod arferion iacháu eraill yn deillio o fynegiant ffydd trwy leisio geiriau a sain. Ceisiodd dosbarth brahminig yr *Ojha* drin eu cleifion trwy swyn-ganeuon, tra bu'r mylahod Islamig yn llafarganu'r Cwrân i'r un perwyl. Ofer fuont oll, meddai Allen, ond er nad oedd unrhyw amheuaeth bod llawer wedi marw yn ddianghenraid fel canlyniad i'r fath driniaethau, pobl a fyddai'n dal ar dir y byw os byddent wedi derbyn 'triniaeth go iawn', croesawodd y gwellhad a fu yn y gwasanaethau meddygol yn yr ardal hon o'r India yn y blynyddoedd diweddar.

⁹ Y *Cenhadwr*, rhif 1, Ionawr 1922, tt.153-154.

¹⁰ Yn arbennig mewn cyd-destunau ymerodraethol, gweler Arnold, David (1993), *Colonizing the Body: State Medicine and Epidemic Disease in Nineteenth-Century India* (Berkeley: University of California Press); Bala, Poonam (1991), *Imperialism and Medicine in Bengal: A Socio-Historical Perspective* (New Delhi: Sage Publications).

¹¹ Allen, B. C. (1906), *Assam District Gazetteers*, t. 271. Adnabyddent fel *Vaidhya* yng ngweddill yr India.

¹² Allen, *loc. cit.*, t. 272.

Agorwyd y fferyllfa gyntaf yn Sylhet ym 1863, a hynny gan y cenhadwr Cymreig, William Pryse. Erbyn 1881, toc ar ôl i'r genhadaeth ailgydio ei phresenoldeb yn y ddinas, cynyddodd y nifer i bedwar. Neidiodd y nifer hwnnw i 34 ym 1892 wrth i'r genhadaeth ymestyn ei hystod gwasanaethol yno, ac yna i 43 ym 1901.

Ffigwr 1: Fferyllfa Jowai c. 1905. Tryloywllun hudlusern AMC 20612, blwch 13/18, 28 (-)

Am bob un claf a dderbyniodd driniaeth trwy un o fferyllfeydd Sylhet ym 1881, casglodd Allen fod 17 yn elwa ar y gwasanaeth ugain mlynedd yn ddiweddarach. Yn yr un cyfnod, cynyddodd nifer y llawdriniaethau yn y dref o 390 i 8068. Sylwodd hefyd fod oddeutu 40 o bobl, ar gyfartaledd, yn mynychu fferyllfeydd talaith Sylhet yn ddyddiol ym 1903, gyda dros 80 yn dod iddynt bob dydd yn y ddinas ei hun.¹³ Y prif glefydau a'u poenodd yno oedd y llyngyr, anhwylderau'r croen a'r llygaid, dysenteri a'r clefyd rhydd, a heintiau crydcymalog. Yng Ngharimganj, 60 cilomedr o dref Sylhet, y prif glefydau oedd twymyn a'r darwden (*ringworm*).¹⁴ Rhwng 1899 a 1904, tyfodd cyfradd genedigaethau Sylhet oddeutu wyth i bob mil yn gyflymach na'r gyfradd marwolaethau. Gwelodd Allen hyn fel tystiolaeth amlwg bod y broses o foderneiddio'r gwasanaeth meddygol ar linellau Prydeinig, yn wir yn arloesi ar y safonau hynny, yn cael dylanwad pendant ar gyflwr corfforol y bobl, ac yn arbennig felly ar iechyd mamau a'u plant.¹⁵

Ymledodd y drafodaeth ar foderneiddio i feysydd cyfagos yn ogystal, lle cawsant ddylanwad amlycach nag yn y fferyllfeydd hyd yn oed. Un enghraifft, eto o ddinas Sylhet, oedd agoriad gwladfa gwahangleifion ar gyrion gogleddol y dref ym mis Hydref 1898

¹³ Ceir cipolwg ar gynnwys fferyllfaoedd cenhadol cyfredol yn Affrica yn Chesterman, Clement C. (1929), *African Dispensary Handbook, an aid to the training and practice of African Medical Assistants and for the guidance of all engaged in medical practice in the dispensaries of Africa* (London).

¹⁴ Williams, O. O., at Thomas, O., 2 Awst 1895, AMC 27287.

¹⁵ Allen, *loc. cit.* t. 271.

fel noddfa ar gyfer deunaw o wahangleifion unigol a phedwar ar ddeg o deuluoedd, a hynny mewn ugain o dai newydd a godwyd yn benodol i'r pwrpas.¹⁶ Ond yr un oedd y bwriad, sef glanhau'r ddinas a'i thrigolion a thrwy hynny dod â threfn fwy cynaliadwy i'r gymdeithas yn gyffredinol. Ac os y bu un amcan goruchafol gan Lywodraeth yr Ymerodraeth tuag at Assam a Dwyrain Bengâl y dyddiau hynny, dod â threfn i'r cyrion pell hyn oedd hwnnw. A hynny am reswm da. Oddi ar gychwyn y 1860au, fel y nodwyd gan *The Times* ym mis Mehefin 1863, bu'r ardal hon yn gyrchfan byddin fechan ond dylanwadol o blannwyr te, planhigyn oedd hyd at hynny wedi cael ei ystyried yn bennaf, yn Asia o leiaf, fel ffurf ar feddygaeth. Trwy droi y 'gwastraffleoedd' mynyddig yn ystadau diwydiannol a fyddai'n cynhyrchu moddion ar gyfer marchnadoedd anferth gartref ac yng Ngogledd America, trawsffurfiwyd economi'r ardal i raddau helaeth iawn. A swyddogaeth y genhadaeth Gymreig yno, o safbwynt Llywodraeth Llundain o leiaf, oedd sefydlogi'r gymdeithas drawsnewidiol honno trwy ystod o weithgareddau, a noddwyd yn rhannol gan y Llywodraeth, a fyddai'n cynnwys cymryd cyfrifoldeb dros ysgolion, amddifatai, clinigau ac ysbytai.¹⁷

Priodolodd T. W. Reese, a gyrhaeddodd India o Gymru ym 1898, y twf amlwg ymhlith yr Hindwaid lleol a fynychodd ei fferyllfa genhadol yn Maulvi Bazaar, nid nepell o dref Sylhet, dros y flwyddyn flaenorol i ddau beth yn bennaf. Yn gyntaf, ei bregethau cyhoeddus dyddiol ar ddysgeidiaeth 'wâg a diwerth' Hindwâeth, ac yn ail i gynnydd dylanwad Hindwâeth ddiwygiedig a oedd yn brysur atgyfodi'r syniad o fonotheistiaeth, yn arbennig ymhlith dosbarth deallusol a gweinyddol y *babu*. Yn sgil y datblygiadau hyn, meddai, 'mae'r niferoedd sydd yn dod (ataf) am feddygaeth yn wastad gynyddu, sydd ynddo'i hun yn argoeli'n dda ar gyfer dyfodol y genhadaeth hon.'¹⁸

Anhawster pennaf y strategaeth hon oedd canfod sut i ymdopi ag unrhyw dwf aruthrol ond annisgwyl yn y galw cyhoeddus am eu gwasanaeth, fel y digwyddodd ym mis Gorffennaf 1908 pan gwmpodd oddeutu tri chwarter holl drigolion Sylhet i dwymyn. Llenwodd ystafell feddygol y genhadaeth yng nghanol y dref gyda'r cleifion, 'ond' meddai J. W. Roberts, 'nis gallwn eu troi ymaith'.¹⁹ Bu rhaid iddo brynu rhestr faith o foddion meddygol newydd, a hynny o Calcutta, i allu ymateb i'r gofynion newydd.²⁰ Gwelir yn yr archif y rhestrau moddion meddygol y bu ef, a'i gymydog y Dr Oswald Williams, cenhadwr meddygol y Gyfundeb yng Ngharimganj gyfagos, yn eu prynu rhwng 1908 a 1912. Rhestrau ydynt o ddeunyddiau crai ar gyfer ystod o wahanol ddefnyddiau.

Heblaw am y nwyddau cymysgu, megis potasiwm nitrad neu asid tartarig, neu asid nitrig ar gyfer y clefyd poeth (sifflis)²¹, planhigion oedd y rhelyw. Yn eu plith gwelid codwarth ar gyfer anhwylderau gastro-enterig; aconit (llysiau'r blaidd), poenladdwr hynod wenwynllyd; rhisgl cascara sagrada, rhisgl coeden ar gyfer y stumog; a bysedd

¹⁶ Allen, B. C. (1905), *Assam District Gazetteers*, cyf. II, *Sylhet* (Calcutta), tt. 265-72.

¹⁷ *The Times*, 29 Mehefin 1863.

¹⁸ Reese, T. W., at Thomas, O., 26 Mehefin 1899, AMC 27293.

¹⁹ Roberts, J. W., at Williams, R. J., 12 Gorffennaf 1908, AMC 27305.

²⁰ Roberts, J. W., at Williams, R. J., 13 Ionawr 1908, AMC 27305.

²¹ Ar ddefnydd asid nitrig, gweler Harrison, Mark (2009), 'Medical experimentation in British India: the case of Dr Helenus Scott', yn Ebrahimnejad, Hormoz (gol.), *The Development of Modern Medicine in Non-Western Countries. Historical perspectives*, Routledge, tt. 23-41; Crawford, D.G. (1907), *The Indian Medical Service* (Llundain).

Medicinas for Sylhet 1912.
 (Res J.W. Roberts, M.S.)

15	7 lbs	10 lbs	Spiritus	Castor Oil	5 lbs	Liq. Arsenicalis
		10 "	Tinct	Cantharid Co.	5 lbs	Chloroform (1 lb bottles)
10	See	10 "	Sp.	Ammon. Aromatic	5 lbs	but benzoyl
		10 "	Tinct	Camph. Oil	10 lbs	Glycerine
		10 "	"	Zingiberis	4 lbs	Oil of Peppermint
		5 "	"	Card. Oil	1 lb	Essence of
1/2	1/2	1/2 gal	Spirit	Vini Rect	20 lbs	Oil of Peppermint
		15 lbs	Tinct	Must. Vomical	5 lbs	Pure Pot. Nitras
		4 "	"	Cinchona Co.	2 lbs	Ferris et Ammon. tartaric
		1 lb	"	Belladonna	1/2 lb	Pot. Iodide
		1 "	"	Aconite	2 lbs	Potas. Permanganate
		1 "	"	Podophyllum	8 lbs	Glycerin
		1 "	"	Digitalis	1/2 lb	Bismuth Sub Nit
		1 "	"	Quin. Ammon.	1/4 "	Ammon. Bromide
		5 lbs	Tin	Belladonna	1/4 "	Potas. Bromide
		2 "	"	Aconite	1 oz	Sulph. Ammon
		2 lbs	Liquor	iod. Fort	1/2 oz	Hydroxy. Iodid. Red
		1/2	Spirit	Chloroform	2 lbs	Pure Ipecac. Oil (1 oz bottles)
		1 "	"	Camphor	4 oz	Pure Ipecac. 1/3 "
		1/2 lb	but	Egypt. Lij	4 oz	Scutellaria 1/3 "
		1/2 lb	"	Large Squared Lij	2 lbs	Pure Acid Salicylic
		1 lb	"	Small Squared Lij	1 lb	" Ammon. Chlor
		5 lbs	Oxymell	Squilla	7 lbs	" Soda Bicarb
		2 lbs	Carbolic	Acid	5 lbs	" Boric Acid
		2 lbs	Vinum	Ipecac	7 lbs	" Sulphur
		2 lbs	"	Solida	7 lbs	" Lime Oxide

Ffigur 2: Rhestr moddion meddygol, Sylhet, 1912.
 Ffynhonnell: AMC 27305, Llyfrgell Genedlaethol Cymru

y cŵn at y galon. Cysylltir nifer o gynhwysion eraill gyda meddygaeth homeopathig, megis gwaiaacol, antiseptig a phoenladdwr lleol a ddefnyddiwyd hefyd mewn achosion o'r ddarfodedigaeth, creosotwm, bismwth a santonin (at y llygaid). Prynwyd yn ogystal strychnin fel cyfnerthydd, yn arbennig i'r galon, er iddo gael defnydd arall fel gwenwyn i ladd llygod; podoffylin, cyffur sytostatig a ddefnyddid ar gyfer canser, anawsterau'r croen ac amrywiol heintiau; a cwinin i ymladd malaria.²² Yr oedd cwinin, chwedl y cenhadwr meddygol, y Dr Oswald Williams, 'yn werth cymaint a phob meddyginiaeth arall gyda'u gilydd.'²³ O'i glinig yng Ngharimganj, adroddodd fod hanner y deugain claf a ddaeth ato yn ddyddiol yn dioddef o dwymyn o ryw fath, a bod yr aflwyddion hynny yn lladd oddeutu 70 o'r trigolion yn wythnosol. 'The vast majority' meddai 'are perfectly cured with Quinine', ond yr unig ffordd bosibl i frodorion tlawd yr ardal gael gafael ar gwinin, meddai, oedd trwy ddwylo'r cenhadon.²⁴ Sylwodd hefyd fod y cyffur hwn yn effeithiol mewn amryw o achosion o falaria yn ogystal, er nad oedd yn cael unrhyw effaith ar ddysenteri. Dibynna enw da'r cenhadon, o'r herwydd, meddai, yn bennaf ar eu gallu i ddarparu cwinin, a hynny yn rheolaidd ac yn ddi-baid.²⁵ Ddwy flynedd yn ddiweddarach, yr oedd Dr Williams yn gwerthu, am ffarddin yr un, mil o dabledi cwinin y dydd, a hynny i dri chant o gleifion a fyddai'n dod ato yng nghanol yr epidemig o falaria a fu'n blino'r dref am gyfnod o dri mis 'gyda dylanwad andwyol.'²⁶ Eithr fel y cytunwyd gan y Pwyllgor Rhanbarthol yn Cherrapunji, ar Fryniau Casia, ym 1895, £10 y flwyddyn yn unig oedd y cyllid a ganiateir i bob cenhadwr ar gyfer prynu meddyginiaeth i'w dosbarthu yn Sylhet.²⁷ Yr oedd y galw bron bob amser yn fwy o lawer na'r cyflenwad.

Dylid cadw mewn cof mai moddion ar gyfer y cenhadon eu hunain oedd y rhain yn ogystal, ac nid yn unig ar gyfer y brodorion o'u hamgylch. Bu gwaeledd yn eu plith hwythau yn loes calon i arweinyddiaeth y Genhadaeth yn Lerpwl ar hyd y cyfnod, yn arbennig peryglon teiffoid, malaria ac effaith ddidostur y gwres a'r glaw ar wastadedd Sylhet. Yn achos syrthni gwres ar y cenhadon, yr ateb yn aml oedd gwyliau gyda'u cymdogion Cymreig ar Fryniau Casia dros y ffin yn nhalaith Assam. Ond pan fethodd popeth, yr oedd ganddynt un ymateb arall, sef ffyrlo gartref yn hinsawdd iachus yr henwlad. Arweiniodd hyn at ddadl oddi mewn y genhadaeth a ddadorchuddiodd gwestiwn anghyfyrdus ynglŷn ag iechyd, meddygaeth a hil. Mater syml ddigon oedd anfon cenhades a ddeilliodd o Sir Feirionnydd, megis Elizabeth Williams, gartref i dderbyn sylw meddygol yn ôl yr angen, er i hynny hefyd fod yn ddigon heriol oherwydd y pellter.²⁸ Mater tra gwahanol oedd cytuno i anfon, ar draul y Genhadaeth, un o'r troedigion brodorol ar yr un daith ac am yr un rheswm. Amlygir hyn yn achos Shoshir Mukhi Das, merch un o droedigion cyntaf y genhadaeth yn Sylhet a hoelen wyth yr eglwys Gymreig

²² AMC 27305. Gweler yn ogystal Dungleison, Robley (1839), *Medical Lexicon, a new dictionary of Medical Science* (Philadelphia); Beasley, Henry (1855), *The Book of Prescriptions* (Philadelphia); *Chemist and Druggist: the newsweekly for pharmacy*, cyf. 122; Braithwaite, J. O. (1900), *Year-book of pharmacy* (Llundain).

²³ Williams, O. O., at Thomas, O., 1 Ebrill 1896, AMC 27287.

²⁴ Williams, O. O., at Thomas, O., 1 Ebrill 1896, AMC 27287.

²⁵ Williams, O. O., at Thomas, O., 1 Ebrill 1896, AMC 27287.

²⁶ Williams, O. O., at Thomas, O., 18 Mehefin 1897, AMC 27287.

²⁷ 'Minutes of Indian District Committees 1884-1900, District Committee, Cherra, Oct 18-23, 1895', AMC 5/27162.

²⁸ Er enghraifft, ei chyfnodau ffyrlo yng Nghymru ym 1898, 1907 a 1913, AMC HZ1/2/136.

yno, Gour Churn Das. Derbyniwyd hi yn genhades lawn gan y Gymanfa Gyffredinol yn Lerpwl ym 1893.

Yn ystod 1911, gofynnodd am gyfnod o ffyrlo yn y Deyrnas Unedig, yn unol â'r hyn a ganiateid i'r cenhadon llawn eraill.²⁹ Ddechrau Ebrill 1912, cadarnhawyd gan feddyg Prydeinig yn mhentref Habiganj ei bod yn dioddef o ddysentri cronig, ac ofnodd y byddai ei hiechyd yn dirywio'n gyflym oni bai y byddai modd iddi gymryd taith hir ar long i Ewrop.³⁰ Pan ofynnwyd am ail farn feddygol, cafwyd un gan y Dr Charles Clyne yn Luskerpore ddechrau Gorffennaf, yn llawn ategu'r farn gyntaf. Credodd hefyd fod ganddi wendid ar ei chalon. Gorffwys llwyr am ddeunaw mis fyddai'r unig obaith i'w gwella. 'Medicine is of little use', meddai 'and her chances of getting better in this country are remote'.³¹ Wythnos yn ddiweddarach ysgrifennodd y Dr Harriet Davies o Habiganj at y Cyfarwyddwyr yn Lerpwl i ddatgan ei chefnogaeth hithau. Pwysleisiodd os byddai Shoshir Das yn aros ym Mengâl, byddai yn gwbl fethedig a hynny am oes, ond gyda thaith i Gymru a blwyddyn o ffyrlo yna, byddai'n debyg iawn o ddychwelyd i'w llawn iechyd.³²

Yn rhannol oherwydd gwrthwynebiad cryf o blith rhai o'r cenhadon eraill, oeddod y Pwyllgor Rhanbarthol yn Shillong rhag dod i benderfyniad ar ei chais. Ar ôl peth ymaros, a chan fod yr achos yn codi cwestiynau hynod losg i weinyddiaeth y genhadaeth yn ei maes llafur, trosglwyddwyd y mater i ystyriaeth y Cyfarwyddwyr yn Lerpwl.³³ Un llais cryf yn erbyn anfon Shoshir Das i Gymru oedd y Dr Oswald Williams, a fu'n gyfrifol amdani fel cenhades yng Ngharimganj. Ei farn gychwynnol ef parthed ei chais am ffyrlo oedd ei fod yn afresymol disgwyl i gymdeithas Ewropeaidd dalu am ei thaith o'r India i Brydain ac yn ôl. 'Os wnawn i hyn i un merch Indiaidd, pam nad i eraill?' gofynnodd.³⁴ Yn rhannol, o leiaf, gellir priodoli ymateb Dr Williams i dyndra personol rhyngddynt. Mae'n amlwg nad oedd ganddi lawer o gyfeillion ymhlith y cenhadon eraill ar wastadedd Sylhet. Ond trwy geisio esbonio hyn i'r Cyfarwyddwyr yn Lerpwl, cynhyrfodd Dr Williams is-lifoedd dyfnion parthed y greddo Gristnogol, diwylliant, rhyw a hil. Er iddo ddangos cryn gydymdeimlad, meddai, gyda'r 'arbrofiant diddorol ac yn wir cysegredig' hwnnw a dderbyniodd Shoshir Das, 'fel Cristion Indiaidd, ar yr un safon parthed ei statws a'i chyflog â'r cenadesau Ewropeaidd', eto ofnodd fod ei 'pharodrwydd i farnu gwaith y cenhadon eraill, y Cyfarwyddwyr, yr Ewropeaid yn gyffredinol a swyddogion y Llywodraeth yn arbennig', a hynny yn aml, yn gyhoeddus ac yn hallt, yn deillio o'r 'ysbryd amhosibl, yn wir millain, o "annibynniaeth" sydd yn cynhyrfu'r feddylfryd Indiaidd.'³⁵

Dangosodd cais Shoshir Das am ffyrlo ar sail ei hiechyd fod gwahaniaeth barn tra sylweddol, os nad hollt pendant, yn bodoli oddi mewn y genhadaeth ar y maes ynghylch y

²⁹ Das, S. M., at Williams, R. J., 13 Chwefror 1912, AMC 27286.

³⁰ Frazer, P., M.D., at Williams, R. J., 1 Ebrill 1912, AMC 27286. Yn ei adroddiad feddygol, nododd Dr Frazer fod Miss Das yn dioddef o 'chronic dysentery and debility', a bod perygl i'w hiechyd ddiodef o'r herwydd, 'her health may break down seriously before long. A voyage to Europe with some months rest from strain and excitement would be well worth trying in the hope of restoring her to a fair measure of health and strength'.

³¹ Clyne, Charles at (?)T.E. ('Chandopore Bagan, South Sylhet'), 1 Gorffennaf, 1912, AMC 27286.

³² Davies, Harriet, M.D., at Williams, R.J., 7 Gorffennaf 1912, AMC 27286.

³³ Das, S. M., at Williams, R. J., 16 Medi 1912, AMC 27286.

³⁴ Williams, O. O., at Williams, R. J., 16 Hydref 1911, AMC 27288.

³⁵ Williams, O. O., nodiadau llawysgrif, dim dyddiad (?1912), AMC 27288.

gwahaniaethau diwylliannol ac ethnig rhwng Cristnogion yn yr India. Os oedd ymddygiad Shoshir Das yn arwydd o dyndra dyfnach ynglŷn â hunaniaeth oddi mewn yr un gymuned ysbrydol, penderfynodd y Cyfarwyddwyr mai'r unig ffordd i osgoi unrhyw waethygiad, ac efallai colli cefnogaeth rhai Cristnogion brodorol ar yr un pryd, oedd derbyn ei chais.³⁶ Ym mis Chwefror 1913 archebodd Shoshir Das gaban ar y *City of Paris* o Calcutta i Lundain,³⁷ ac unwaith yno ym mis Mai, teithiodd trwy Abergele i'w chartref newydd yn y tŷ capel, Stryd Powell yn Aberystwyth.³⁸ Bu yno nes iddi ddychwelyd i Sylhet ym mis Chwefror 1915, rai misoedd ar ôl cychwyn y Rhyfel Byd Cyntaf yn Ewrop.³⁹ Yn y cyfamser, yn ogystal â cherdded i'w hymgryfhau hyd lwybrau glan y môr Aberystwyth, teithiodd a phregethodd ledled Cymru, o gymoedd y de hyd at bentrefi Eryri.⁴⁰ Yn wir, mor llwyddiannus fu ei chyfnod yng Nghymru, cytunodd y Cyfarwyddwyr ymestyn ei ffyrlo am chwe mis ychwanegol.⁴¹

Pwysig yw nodi yn hyn o beth hefyd fod y fordaith ei hun, o leiaf ar ôl agor camlas Suez ym 1867, yn aml yn cael ei hystyried yn rhan o'r driniaeth feddygol. Teimlent fod awelon glan y môr yn iachus i'r corff ac yn falm i'r enaid. Droeon, sylwodd y teithwyr fod eu hiechyd 'gymaint gwell ar ôl y daith' gartref.⁴² Ambell waith, yn arbennig pan oedd y siwrne yn un faith a stormus, ystyrid mordaith o'r fath yn berygl i iechyd gwan.⁴³ Ond fel y cyfryw, yn arbennig gyda gwelliannau yn y dechnoleg ager a thorianant hyd y daith, erbyn 1914, i ryw dair wythnos,⁴⁴ daeth y fordaith i'w gweld fel cyfle amheuthun i ddadflino ac i baratoi ar gyfer y galwadau lu a fyddai'n eu disgwyl pan fyddent ar ffyrlo gartref.

Ymddengys, felly, fod iechyd yn gyffredinol, a meddygaeth yn benodol, yn feysydd a esgorodd ar drafodaethau brwd oddi mewn y genhadaeth ynglŷn â'i gwaith yn yr India. Codent hefyd amryw o gwestiynau am natur diwylliant cenhadol mewn cyd-destun trefedigaethol lle'r oedd dosbarthiad grym yn rhedeg ar hyd llinellau hil a chrefydd yn ogystal â rhai gwleidyddol a chymdeithasol, a hynny mewn ffyrdd cymhleth, amodol a chyfnewidiol. Pa swyddogaeth, felly, a chwaraeodd yr elfen feddygol yng ngwaith y genhadaeth, ac yn arbennig yn ei gallu i efengylu, ac i ddylanwadu mewn amryw ffyrdd eraill ar strwythur cymdeithas a theithi meddwl y brodorion? Mewn hinsawdd wahanol iawn i'r un a luniodd hanes y genhadaeth Gymreig ar Fryniau Casia, dibynnai llwyddiant cenhadaeth Gristnogol ym Mengâl, neu yn wir unrhyw symudiad arall o'i thebyg yno, ar ei gallu i gydymdreiddio gyda thir cymdeithasol hynod benodol. Trwy'r gymdeithas hynafol honno, rhedodd un ffawtlin cwbl amlwg. Mwslemiaid oedd un hanner y boblogaeth, a Hindŵaeth a ddominyddodd yr hanner arall.⁴⁵ Tasg y genhadaeth oedd darganfod

³⁶ Das, S. M., at Williams, R. J., 30 Rhagfyr 1912, AMC 27286.

³⁷ Das, S. M., at Williams, R. J., 9 Chwefror 1913, AMC 27286.

³⁸ Das, S. M., at Williams, R. J., 18 Mai 1913, AMC 27286.

³⁹ Das, S. M., at Williams, R. J., 23 Chwefror 1914 (*sic* 1915, derbyniwyd 23 Mawrth 1915), AMC 27286.

⁴⁰ Das, S. M., at Williams, R. J., 19 Awst 1913, AMC 27286. Gweler hefyd Das, S.M. at Williams, R.J., 26 Medi 1913, Das, S.M., 29 Tachwedd 1913, AMC 27286.

⁴¹ Das, S. M., at Williams, R. J., 19 Rhagfyr 1913, AMC 27286.

⁴² Williams, R. J., at Roberts, Miss E. A. (Sylhet), 19 Mai 1906, llyfr llythyrau, AMC 27118, rhif 127.

⁴³ Thomas, Josiah, at Roberts, Miss E. A., 21 Medi 1886, llyfr llythyrau, AMC 5/27117, rhif 463.

⁴⁴ Laxon, W. a Perry, F. W. (1994), *BI – The British India Steam Navigation Company Limited* (Kendal: World Ship Society), *passim*.

⁴⁵ 'Nearly all the Muhammedans of Sylhet are Sunnis, but there is one important family, that of Moulavi Ali Amjad Khan, which professes the Shiah creed'. Ar yr un pryd, yr oedd gan y greddo Islamig Sufi wreiddiau cryf yn Sylhet, ynghŷd â'i seintiau a'i thraddodiadau barddonol a cherddorol. Allen, B. C. (1905), *Assam District Gazetteers*, vol. II, *Sylhet* (Calcutta), t. 83.

gofod rhyngddynt, a thyfu eglwys frodorol o gwrtfaith y tir oddi tano a fyddai, maes o law, yn ymledu i'r naill gyfeiriad a'r llall. Y gamp, yn y lle cyntaf, oedd dod o hyd i'r gofod hwnnw, ac yna i wreiddio eu hunain ynddo. Y perygl ar wastadedd Sylhet oedd y byddai unrhyw weithgareddau elusennol cyhoeddus, megis addysgu plant neu gadw amddifatai, ar eu pennau eu hunain, yn cael eu hystyried gan relyw'r gymdeithas yno yn bennaf fel ychwanegiadau at bresenoldeb sifil y llywodraeth drefedigaethol, os nad, yn wir, fel asiantaethau uniongyrchol yr Ymerodres Frenhinol ei hun.⁴⁶

Toc ar ôl iddo gyrraedd Karimganj yng ngwanwyn 1895, taerodd y Dr Oswald Williams, yn ei adroddiadau lluosog at ei Gyfarwyddwyr yn Lerpwl, ei fod wedi darganfod y gofod hwnnw. Hyd at hynny, at y *zenana* a'i chymdeithas fenywaidd fywiog troesai holl genhadon Gorllewinol yn yr India.⁴⁷ Y *zenana* oedd ei fan cychwynol yntau hefyd, ond gyda gwedd newydd arni. Trwy ymweld â niferoedd helaeth o deuluoedd, mil mewn un mis yn ystod ei flwyddyn gyntaf yno, daeth i gysylltiad â menywod yn ogystal â'r gwŷr. Yn gyntaf trwy lenni gyda thyllau ynddynt, ond yna, yn arbennig ar ôl agor fferyllfa yno ym 1909, wyneb i wyneb. Erbyn y 1920au (bu farw ar 17 Mai 1926) amcangyfrifodd mai menywod oedd un o bob pump o'r cleifion a ddaeth ato am gymorth.⁴⁸

Fel yr adroddodd yn ei lythyr cyntaf gartref at yr Ysgrifennydd, Oliver Thomas, ym 1895, 'cefais ganiatâd i weld y merched yn ogystal â'r dynion, ac yr wyf wedi ennill mynediad i sawl *zenana* mewn cartrefi Hindŵaidd a Mwslamaidd!'⁴⁹ Yr oedd hyn, wrth gwrs, yn ddatblygiad cwbl newydd yn yr ardal hon, ymhle, hyd at hynny, y cenadesau yn unig a fu'n mynychu'r cadarnleoedd cyfrin hyn. Sylweddolodd Oswald Williams yn gynnar mai trwy 'wybodaeth feddygol yn unig y cawsom ddod i gysylltiad mor glôs ac mor gyfeillgar gyda'r bobl'.⁵⁰ Cafodd ei syfrdanu hefyd gan y nifer o fenywod Mwslamaidd a ddaeth yn rheolaidd i'w glinig i dderbyn triniaeth yn uniongyrchol ganddo ef,⁵¹ datblygiad hynod anghyffredin mewn unrhyw ran o unrhyw faes cenhadol yn yr India ar y pryd.⁵²

Teimlodd Oswald Williams ei fod yn cenhadu efengyl Crist yn bennaf 'trwy esiampl' yn hytrach na thrwy bregethu i'r cleifion. Iddynt hwy, meddai, meddyg ydoedd, nid offeiriad.⁵³ Felly hefyd y bu yn Sylhet, ble dosbarthodd John Pengwern Jones feddyginiaeth i unrhyw un oedd ei angen bob bore, ond fe wnaeth hynny, meddai, yn fwriadol heb dynnu sylw'r cleifion at unrhyw gysylltiad efengylaidd. Y rheswm am hynny oedd ei ddarganfyddiad, tra phoenus, y gall cysylltiad o'r fath arwain at gamdealltwriaeth ddofn, ac yn wir at yr hyn a elwid ganddo yn '*arrant hypocrisy*'.⁵⁴

⁴⁶ Reese, T. W., at Thomas, O., 26 Mehefin 1899, AMC 27293.

⁴⁷ Borthwick, Meredith (1984), *The Changing Role of Women in Bengal, 1849-1905* (Princeton: Princeton University Press); Burton, Antoinette (1996), 'Contesting the Zenana: the mission of making "Lady Doctors for India", 1874-1885', *Journal of British Studies*, 35, tt. 368-97. Am gyfeiriadau at fydwreigiaeth yn benodol, gweler yn ogystal Forbes, Geraldine (1996), *Women in Modern India* (Cambridge: Cambridge University Press).

⁴⁸ Morris, John Hughes (1939), *In the Steps of the Good Physician. The Story of Medical Missions* (Caernarfon), tt. 48-9.

⁴⁹ Williams, O. O., 'First letter from Karimganj' (dim dyddiad, ?1895), AMC 27287.

⁵⁰ Williams, O. O., 'First letter from Karimganj', AMC 27287.

⁵¹ Williams, O. O., 'First letter from Karimganj', AMC 27287.

⁵² Burton, 'Contesting the Zenana', tt. 368-97.

⁵³ Williams, O. O., 'First letter from Karimganj', AMC 27287.

⁵⁴ Williams, O. O., at Thomas, O., 4 Mehefin 1895, AMC 27287.

Cydsyniodd y Dr Williams â'i farn. Y prif reswm dros hyn, esboniodd, oedd y cysylltiad agos a fodolai yn arferion y ddwy garfan grefyddol fawr yn yr India, y Mwslemiaid a'r Hindŵaid fel ei gilydd, rhwng iacháu'r corff ac ynganu geiriau cysegredig. Meddai'r Dr Williams ym mis Mehefin 1895:

Yr wyf wedi sylwi fod Mwslemiaid pan fyddent yn wael yn anfon am eu *moulvi* sef eu offeiriaid, a fyddent yn darllen rhyw destun cysegredig o'r Cwrân iddynt: Ar ôl hynny, bydd y cleifion yn yfed dŵr er mwyn iddynt gymryd meddiant o rinweddau'r testun. Ceir arferion tebyg ymhlith yr Hindŵaid.⁵⁵

Yn Sylhet, yr oedd John Pengwern Jones wedi adrodd iddo fod peryglon yn dilyn o hyn. Pan yr oedd yn y gorffennol wedi rhoi meddyginiaeth i gleifion, ac yna wedi darllen iddynt o'r Beibl, sylwodd y byddent yn priodoli eu gwellhad nid i'r cyffur ond i rinweddau hudol darllen y Beibl.⁵⁶ Yng Ngharimganj yn ogystal sylwodd Oswald Williams ar anhawster arall a ddeilliodd o or-gysylltu meddygaeth a chrefydd. Pan roddodd bamffled Cristnogol ar ddiffygion moesol Hindŵaeth i un o'i gleifion, gofynnodd hwnnw iddo os oedd angen iddo yfed dŵr ar ôl iddo ei dderbyn. Yn waeth na hynny, gan ei fod yn anlythrennog, aeth â'r pamffled at un o wŷr sanctaidd y dref, a'i darllenodd iddo, gan hepgor pob un o'r sylwadau negatiff. Adroddodd y claf yn ôl i'r Dr Williams pa mor falch ydoedd fod Cristnogion mor frwd yn eu cymeradwyaeth o bererindodau i ddyfroedd y Ganges ac addoliant y duwiau Hindŵaidd.⁵⁷

Strategaethau bwriadol, yn ddi-os, oedd amryw o'r rhain a fyddai'n galluogi brodorion i gyd-fyw gydag urddas â thramorwyr, a hynny mewn cymdeithas anghyfartal a threfedigaethol. Synhwyrid elfen chwareus, bron, yn y modd y cyfathrebodd y brodorion Bengali gyda'r cenhadon a swyddogion y Llywodraeth, yn arbennig ymhlith y *babu* dysgedig ac amlieithog, cyfathrebiad sydd â'i ddull yn frith yn y llenyddiaeth ôl-drefedigaethol ar ymddygiadau perfformiadol yr 'isradd'.⁵⁸ Ond yr oedd yna ar yr un pryd ddealltwriaeth yn gwawrio ar ran y cenhadon hefyd fod angen iddynt rywsut weld eu ffordd yn glir trwy brysgwydd trwchus o arferion a chredoau lleol, ac o dueddiadau a symudiadau cenedlaethol a oeddynt eu hunain yn benodol iawn i'r India.

Fel y casglodd Oswald Williams mewn adroddiad gartref ym 1899:

nid yw'r Bengaliciaid yn ymateb yn dda i'n gwaith yma, ac o'r herwydd y mae'n ofynnol arnom geisio gwneud argraff dda ar y gymuned gyfan yn hytrach nac ar yr aelodau unigol. Hyd yn oed pan y byddent yn dod i'r dosbarth Beibl neu'r fferyllfa ni allent anghofio eu bod yn aelodau o organedd enfawr, ac mae'r ofn sydd ganddynt tuag at yr organedd hwnnw yn effro yn eu meddwl trwy'r adeg.⁵⁹

Yn amlwg, nid oedd dysgu'r ieithoedd lleol a dosbarthu meddyginiaeth eu hunain yn ddigon. Yr oedd angen dod i ddeall y diwylliant yn ogystal. Ond yr un oedd y bwriad, sef gwreiddio traddodiad a chredo gwahanol yn nhir cymhleth ac anodd yr India. Un modd

⁵⁵ Williams, O. O., at Thomas, O., 4 Mehefin 1895, AMC 27287.

⁵⁶ Williams, O. O., at Thomas, O., 4 Mehefin 1895, AMC 27287.

⁵⁷ Williams, O. O., at Thomas, O., 4 Mehefin 1895, AMC 27287.

⁵⁸ Am driniaeth benodol ar yr India, gweler Spivak, Gayatri Chakravorty, 'Can the Subaltern Speak?', yn Nelson, C. a Grossberg, L. (goln.) (1988), *Marxism and the Interpretation of Culture* (Macmillan Education: Basingstoke, Kent), ff. 271-313.

⁵⁹ Williams, O. O., at Thomas, O., 7 Awst 1899, AMC 27287.

o wneud hynny oedd cyd-fynd â rhai teithi meddwl cynhenid, yn arbennig yn sgil y twf sylweddol a fu yn y symudiadau diwygiedig a fu'n ceisio moderneiddio India y tu mewn i'r prif ddiwylliannau brodorol, a hynny o ddiwedd y bedwaredd ganrif ar bymtheg yn arbennig. Ymgyrch a gyffyrddodd mewn modd uniongyrchol iawn â dyheadau meddygol y genhadaeth oedd yr ymgais i leihau dibyniaeth yn y gymdeithas ar gyffuriau caethiwus megis opium a hashish.⁶⁰ Rhai dyddiau cyn y Nadolig ym 1896, llawenhaodd Oswald Williams yn ei lwyddiant, trwy 'weddi taer ac ychydig o feddyginiaeth', i ddarbwyllio dau dirfeddiannwr Mwslimaidd lleol i roi'r gorau i ysmegu opium, arfer a oedd 'yn gyffredin iawn yn y parthau hyn'. Yr oedd un ohonynt, meddai, wedi 'ysmygu opium am saith mlynedd, a'r llall am bum mlynedd ar hugain.'⁶¹ Chwe mis yn ddiweddarach, anfonodd neges llai addawol, yn dilyn methiant un Brahmin, yr hwn yr oedd wedi ei fedyddio'n Gristion rhai misoedd cyn hynny, i ymwrthod â'i 'hên arferion'. Bu rhaid iddo 'ei anfon ymaith'. Serch hynny, cafodd ymateb ffafriol gan y gymuned yn gyffredinol i'w ymdrechion drosto:

mae'r bobl yma wedi priodoli safon foesol i'w ymddygiad. Golygir hyn, hyd yn oed yma yn Karimganj, fod Cristnogaeth yn cael ei chydabod am ei safon moesol uchel: ni ymfalchiodd unrhyw Hindŵ na Mwslim yn ei gwmp, mae hyn hefyd yn syndod o beth.⁶²

Ond mater cymharol fychan oedd hyn o'i gymharu â'r galw enfawr a fu am gymorth meddygol mewn ardal lle gwelwyd cynnydd yn y boblogaeth i fwy na dwy filiwn a hanner erbyn 1921.⁶³ O gychwyn y genhadaeth fenywaidd, rhoddwyd pwyslais trwm ar bwysigrwydd bydwreigiaeth yn yr hyfforddiant angenrheidiol a dderbyniwyd gan genadesau cyn teithio i'r maes. Y sgiliau hyn, yn bennaf, agorodd ddrysau'r *zenana* iddynt. Yn wir, anfonwyd Shoshir Das yr holl ffordd o Sylhet i Glasgow i dderbyn ei hyfforddiant yn hyn o beth cyn y cafodd ei chais i ymuno â'r genhadaeth ei ystyried gan yr Eglwys.⁶⁴ Serch hynny, erbyn 1919, gydag ymlediad gwasanaeth bydwreigiaeth dan adain ysbytai'r Llywodraeth, megis yn Sylhet,⁶⁵ bu newid yng nghyfeiriad strategaethau'r genhadaeth parthed gwaith yn y *zenana*. Y cyngor a gafodd y Cyfarwyddwyr gan Elizabeth Lloyd a Hetty Evans o'r maes y flwyddyn honno oedd na ddylid mynnu bod cenadesau newydd yn derbyn hyfforddiant bydwreigiaeth mwyach, ond dylent ganolbwyntio llawer mwy ar yr afiechydion oedd yn gyffredin yn yr India, a pha feddyginiaethau y dylid eu defnyddio i'w iacháu. Yn y pentrefi, meddent, nid oedd angen sgiliau bydwreigiaeth ar y menywod yno gan fod ganddynt eu dulliau eu hunain.⁶⁶

⁶⁰ Cymharol brin oedd yr arfer o ysmegu opium yn ardal Sylhet, chwedl Allen '(it) has always been rather a ganja-smoking district, and in 1884 the revenue raised from this drug in Sylhet amounted to more than half the total receipts from ganga in the Province,' Allen, B. C. (1905) *Assam District Gazetteers*, vol. 1, *Cachar* (Calcutta), t. 244.

⁶¹ Williams, O. O., at Thomas, O., 22 Rhagfyr 1896, AMC 27287.

⁶² Williams, O. O., at Thomas, O., 24 Mehefin 1897, AMC 27287.

⁶³ Rahman, Md. Mahbubar, 'Population of Sylhet District During British Period', yn Ahmed, Sharif uddin (gol.) (1999), *Sylhet: History and Heritage* (Bangladesh: Itihas Samiti), tt. 105-17.

⁶⁴ Morris, John Hughes (1939), *In the Steps of the Good Physician*, t. 48.

⁶⁵ Williams, Emma, at Williams, R. J., 27 Mai 1915, AMC 27288.

⁶⁶ Lloyd, E. M., at Williams, R. J., 9 Mehefin 1919, AMC 27303. Gweler hefyd Allen, B. C. (1905), *Assam District Gazetteers*, vol. 2, *Sylhet* (Calcutta), t. 269.

Gan mai'r afiechydion heintus oedd y mwyaf cyffredin, ac yn amlaf y mwyaf dinistriol, atynt hwy y trodd meddygon a nyrsys y genhadaeth eu sylw fwyfwy. Er i Oswald Williams anfon ym 1900 am ficrosgop, amryw offeryn llawfeddygol a sterilydd cludadwy i'w alluogi i gynnig ystod ehangach o wasanaethau meddygol yng Ngharimganj, daeth yn gynyddol amlwg iddo ef ac i eraill gyda thoriad yr ugeinfed ganrif mai yr hyn oedd ei wir angen arnynt oedd nid rhagor o fferyllfeydd a chlinigau bychain, ond ysbytai.⁶⁷ Bu agoriad ysbyty Shillong ym 1922 yn arwydd o dwf a phwysigrwydd y genhadaeth Gymreig ar Fryniau Casia oddi ar gychwyn swyddogol y genhadaeth feddygol yno ym 1878. Ac yn bendant, bu'n ddatblygiad a bwysleisiodd moderniaeth y gwasanaeth a'r newid a fu ynddi ers arbrofion homeopathig William Pryce yn Sylhet yn yr 1850au. Yn y blynyddoedd a ddilynodd ddiwedd y Rhyfel Mawr, agorodd y cenhadon ysbytai eraill hefyd yn y maes, llai eu maint, yn Jowai, Durtland ar fryniau Lushai, ac yn Habiganj, rhyw gan cilomedr i'r de o ddinas Sylhet. Ynddynt, yn ôl ystadegau a ddyfynnwyd gan hanesydd y genhadaeth, John Hughes Morris, gofaluwyd ar gyfartaledd am drigain mil o gleifion pob blwyddyn.⁶⁸ I raddau helaeth, bu lleoliad yr ysbytai hyn yn ddibynnol ar niferoedd y cenhadon mewn unrhyw fan, ond hefyd ar ddosbarthiad y ddarpariaeth yn gyffredinol. Er enghraifft, er bod apêl wedi ei lansio yng Nghymru toc cyn cychwyn y Rhyfel Byd Cyntaf i godi £2000 ar gyfer ysbyty ugain gwely a fferyllfa newydd yn Sylhet,⁶⁹ ni chychwynnodd y genhadaeth ar y gwaith oherwydd bod cynlluniau ar y gweill erbyn 1919 i godi ysbyty yn perthyn i'r Llywodraeth yno, dros y ffordd i gompownd cyntaf y genhadaeth yn Sheikghat.⁷⁰ Ar y llaw arall, y prif gymhelliad dros geisio agor ysbyty yn Cherrapunji ym 1890 oedd y ffaith bod Cymdeithas yr Iesu yn brysur cychwyn eu cenhadaeth feddygol eu hunain yno, gyda chefnogaeth llywodraeth Casia.⁷¹ Yn yr achos hwn, yn unol ag amryw o rai eraill, cystadleuaeth gydag enwadau efengylaidd ymosodol ac uchelgeisiol eraill oedd yn sbarduno datblygiadau o'r fath ochr yn ochr ag asesiad o anghenion y trigolion.

Hanes tra gwahanol oedd yn eiddo i'r ysbyty i fenywod yn Habiganj. Mabwysiadwyd ardal De Sylhet, gyda Habiganj yn dref amlwg ynddo, gan chwaer eglwys y Genhadaeth Dramor, sef y Methodistiaid Calfinaidd yng Ngogledd America, ym 1905. Ar y pryd, safai poblogaeth Habiganj oddeutu 555,000, gyda 370,000 yn ardal Maulvi Bazaar.⁷² Ymdrech oedd hon ar yr un llaw i ganiatáu man lle y gall y genhadaeth Americanaidd gychwyn ei gwaith yn India ymhlith cymuned a fyddai'n gyfarwydd iddi a'i gweithwyr yn ddiwylliannol, yn ieithyddol ac yn ddiwinyddol, ac ar y llaw arall i weu bratwaith o feysydd cenhadol gyda'i gilydd a fyddai'n cynorthwyo ei gilydd heb dansellio eu nodweddion penodol.⁷³ Er gwaethaf amheuan dwfn T.W. Reese, ynghyd â rhai tebyg ymhlith amryw o genhadon Cymreig eraill y gwastadedd, ynglŷn ag ymarferoldeb y lluosogi hwn yn nifer y gwahanol feysydd cenhadol yn yr un ardal,⁷⁴ penderfynwyd ar ddiwedd Gorffennaf 1905

⁶⁷ Williams, P. O., at Thomas, O., 10 Chwefror 1900, AMC 27287.

⁶⁸ Morris, John Hughes, (1940), 'Foreign Mission Centenary (1840-1940)', *Cylchgrawn Cymdeithas Hanes Eglwys Methodistiaid Calfinaidd Cymru*, cyf XXV, rhif 3, t. 45.

⁶⁹ Williams, Elizabeth, nodiadau llythyr, AMC 27265.

⁷⁰ Roberts, J. W., at Williams, R. J., 8 Gorffennaf 1919, AMC 27305.

⁷¹ 'Minutes of the District Meeting held at Mawphlang, August 6 1890', *Minutes of Indian District Committees 1884-1900*, AMC 5/27162.

⁷² *Llyfr Cofnodion Bwrdd y Genhadaeth Dramor*, cyf. 8, 4 Hydref 1905, AMC 27072, 351-4.

⁷³ White, W. E., at 'Gadeirydd y Pwyllgor Rhanbarthol y Genhadaeth Gymreig, Assam' 27 Mehefin 1905, AMC 27196.

⁷⁴ Reese, T. W., at Williams, R. J., 28 August 1905, AMC 27196.

i drosglwyddo un rhan o Dde Sylhet i ofal y Bwrdd Americanaidd, sef ardaloedd Habiganj a Maulvi Bazaar.⁷⁵ Yn ystod y cyfnod y bu dan reolaeth Americanaidd, adeiladwyd ysbyty ganddynt yn Habiganj a fu dan ofal 'un cenhadwr a'i briod, Mr a Mrs Lewis Evans, a dwy genhades, Miss Harriet Davies MD, a Miss Jones', a'u cynorthwyr Indiaidd. O fewn pymtheg mlynedd, serch hynny, unwyd yr eglwys yn America gydag Eglwys Bresbyteriaid yr U.D.A., a gofynnwyd os y byddai'r Genhadaeth Gymreig yn cymryd y maes yn ôl i'w gofal hwy ac:

i wahodd Mr a Mrs Lewis Evans, a Dr Harriet Davies, i ymuno a'n Cenhadaeth ni ac i barhau i weithio yno. Gwneid hynny ar y dybiaeth y deuid i gytundeb boddhaol gyda golwg ar yr adeiladau sydd yn y ddwy orsaf, Habiganj a Shaistaganj. Cymeradwywyd hyn yn unfrydol gan y Cyfarwyddwyr.⁷⁶

Ddiwedd Mawrth, 1920, trosglwyddwyd holl eiddo ac asedau'r Americanwyr, a oedd werth meddent \$17,350,000, i'r Genhadaeth Gymreig, a hynny 'heb fynnu iawndal ariannol' amdano. Cytunwyd y byddai'r cenhadon yn aros am ddwy flynedd ar yr un telerau, ac ar ôl hynny rhoi dewis iddynt naill ai i aros neu fynd i faes arall yn eiddo'r Presbyteriaid Americanaidd.⁷⁷ Ar ddiwedd y ddwy flynedd, trosglwyddwyd Laura Evans ac Elsie Andrews o Sylhet i ofalu am faes Habiganj, ymhlith

tipyn o anesmwythdod ... , y gweithwyr o dan yr argraff nad yw y Welsh Mission mor gyfoethog a'r American Mission ac yn ofni na byddwn yn eu cadw neu ynte y bydd eu cyflogau yn cael eu torri i lawr ... (ond) y peth mwyaf dyrus ydyw yr Hospital am ein bod heb yr un meddyg yma.⁷⁸

O fewn blwyddyn, adroddodd Laura Evans fod yr ysbyty yn llawn, ond yr unig feddyg yna oedd y Dr Greenwood, Catholig Indiaidd o Fadras, heb yr un gair ganddi, yn ôl Laura Evans, o'r ieithoedd Bengaeleg na'r Hindi.⁷⁹

Yn y darlun isod o Ysbyty'r Menywod yn Habiganj, a gymerwyd ar Ddydd Calan 1920, gwelir ymgynulliad prin iawn o genadesau mwyaf blaenllaw gwastadedd Sylhet, gan gynnwys y meddyg Americanaidd, Dr Harriet Davies, a barhaodd yn y maes am gyfnod byr ar ôl y trosglwyddiad chwe mis ynghynt.⁸⁰ Yn fuan ar ôl tynnu'r llun hwn, gadawodd i gymryd gofal am ysbyty arall ym maes y Presbyteriaid Americanaidd yn Kasganj, nawr yn Uttar Pradesh, yng nghanolbarth gogleddol yr India.⁸¹ Yr anhawster a ddilynodd oedd denu olynedd iddi a fyddai'n gymwys i'r dasg, nid yn unig fel meddyg ond fel menyw o'r buchedd moesol mwyaf priodol. Ym 1924, derbyniwyd y Dr Beryl Palmer Jones yn genhades gan y Cyfarwyddwyr, yn fuan ar ôl iddi raddio fel M.D. yng Ngholeg y Brenin,

⁷⁵ 'Resolution passed at Shillong by the Hill Missionaries, July 31st 1905', AMC 27196.

⁷⁶ 'Y Genhadaeth yn Habiganj', *Cofnodau o Gyfarfodydd Cyfarwyddwyr Cyffredinol Cenhadaeth Dramor y Methodistiaid Cymreig*, cyf. 1, 16 Ebrill 1902 – 12 Mai 1922, 212, AMC 27088.

⁷⁷ 'Y Maes yn Habiganj', *Cofnodau o Gyfarfodydd Cyfarwyddwyr Cyffredinol Cenhadaeth Dramor y Methodistiaid Cymreig*, cyf. 1, 16 Ebrill 1902 – 12 Mai 1922, 232, AMC 27088.

⁷⁸ Evans, Laura, at Williams, R. J., 11 Mai 1922, AMC 27275.

⁷⁹ Evans, Laura, at Williams, R. J., 31 Gorffennaf 1923, AMC 27275.

⁸⁰ Am ragor o wybodaeth amdanynt, gweler Schiavone, Gwennan Mair Gruffydd (2008), 'Y Genhades Dramor a'r Diwylliant Cenhadol yng Nghymru 1887-1930', Traethawd Ph.D., Prifysgol Aberystwyth, *passim*, yn arbennig Atodiad 2, 'Cofrestr y Cenadesau', tt. 312-18.

⁸¹ Williams, Daniel Jenkins (1937), *One hundred years of Welsh Calvinistic Methodism in America* (Westminster Press), t. 337.

Ffigwr 3: Ysbyty'r Menywod, Habiganj, 31 Rhagfyr 1920
Ffynhonnell: AMC HZ1/9/32, Llyfrgell Genedlaethol Cymru

Y cenadesau, o'r chwith i'r dde:

Yn sefyll: Elizabeth (Bessie) Jane Jones, Jane Helen Rowlands (Helen o Fôn), K.D. Ramsay, Sushila Das, Dr Greenwood, Miss Rice, Hannah Maud Jones, Esther (Hetty) Evans.

Yn eistedd: Olwen Rees, Elsie Andrews, Dr Harriet Davies, Ellen Jane Evans, Elizabeth Mary Lloyd.

Prifysgol Llundain. Gadawodd am y maes yn brydlon wedi hynny. Fel cyn-ddisgybl i Jane Helen Rowlands (Helen o Fôn) yn y Drenewydd, roedd gobeithion uchel am ei hygrededd yn ogystal fel efenglydd.⁸² Serch hynny, o fewn y flwyddyn, yr oedd wedi ymadael â Habiganj, a hynny dan beth gwmwl. Ysgrifennodd Laura Evans yn llawn angerdd at Ysgrifennydd y Cyfarwyddwyr ym mis Medi 1925 i ddatgan ei barn nodweddiadol glir a di-flewyn ar dafod:

It was a great pity that Doctor Jones came out, putting everything together I cannot think that she was really interested in Mission work. The Doctor from Uganda to whom she got engaged just before coming out was an atheist and a great Anti missionary.⁸³

Ar ben hynny, yr oedd Dr Davies nawr wedi priodi â phlannwr te yn Colombo, Ceylon (Sri Lanka).⁸⁴ Ni ddychwelodd i'r maes. Nid oedd diffyg meddygon o safon yn broblem newydd. Ddeng mlynedd yn gynharach, rhybuddiodd Emma Williams yn erbyn codi ysbyty cenhadol newydd yn Sylhet yn rhannol oherwydd yr anhawster o ddod o hyd i 'fenyw Gristnogol' i'w redeg, heblaw fod honno yn 'dod o Gymru.'⁸⁵ Hyd yn oed ym 1927, yr oedd y Cyfarwyddwyr yn parhau, yn aflwyddiannus, i geisio denu y Dr Harriett Davies yn ôl i Habiganj.⁸⁶

⁸² Williams, R. J., at Evans, Laura, 23 Gorffennaf 1924, AMC 27275.

⁸³ Evans, Laura, at Williams, R. J., 14 Medi 1925, AMC 27275.

⁸⁴ Evans, Laura, at Williams, R. J., 14 Medi 1925, AMC 27275.

⁸⁵ Williams, Emma, at Williams, R. J., 27 Mai 1915, AMC 27288.

⁸⁶ Williams, R. J., at y Parch. Edward Roberts, Madison, Wisconsin, 22 Mehefin 1927, AMC 27196.

Er gwaethaf y diffygion hyn, cafwyd cryn lwyddiant yn yr ysbyty bychan hwn. Yn ei adroddiad swyddogol ym mis Rhagfyr 1925, canmolodd J.W.McCoy, Llawfeddyg Sifil Bengal, y sefydliad gan ei ddisgrifio fel 'a nice compact little hospital, well equipped and scrupulously clean', cyn argymhell agor dwy ward newydd, un ar gyfer mamolaeth, y llall ar gyfer afiechydon heintus. Nododd hefyd fod y Capten Guha, llawfeddyg cynorthwyol y dalaith, hefyd wedi gwasanaethu yno am gyfnod o amser.⁸⁷ Flwyddyn yn ddiweddarach, cytunodd y Cyrnol Innes, o Wasanaeth Meddygol yr India, fod hwn yn wir yn ysbyty 'run on modern up-to-date lines', ac edmygodd yn fawr yr olwg llawen a ffresh oedd ar y ward:

In spite of drawbacks the work done is splendid, and this is a most deserving charity as the work lies mainly amongst poor women who come from all parts, and who otherwise would have to do without treatment. The operating theatre is an extremely nice apartment.⁸⁸

Figwr 4: Ysbyty'r Menywod, Habiganj, c. 1925
Ffynhonnell: tryloywllun hudlusern, blwch 16/18, rhif 1 (52), AMC 20612
Llyfrgell Genedlaethol Cymru

Cytunodd y Barnwr Edgeley ym mis Mai 1928, gan nodi mai hwn oedd yr ysbyty glanaf a'r mwyaf heulog yr oedd wedi ei weld y tu allan i Calcutta, a chafodd ei synnu nad oedd ei waith yn derbyn yr un rupee o gymorth ariannol gan y Llywodraeth.⁸⁹ Erbyn haf 1929,

⁸⁷ Adroddiad gan 'J. W. McCoy, Civil Surgeon', 11 Rhagfyr 1925, *Extracts from the Visitors' Book of the Mission Hospital for Women, Habiganj, Sylhet*, AMC 27196.

⁸⁸ Adroddiad gan 'Innes, Col. I.M.S., of I.G.C.H.', 21 Rhagfyr 1926, *Extracts from the Visitor's Book of the Mission Hospital for Women, Habiganj, Sylhet*, AMC 27196.

⁸⁹ Adroddiad gan 'N. Edgeley, Dist. Judge', 31 Mai 1928, *Extracts from the Visitor's Book of the Mission Hospital for Women, Habiganj, Sylhet*, AMC 27196.

sylwodd C. M. Allen, llawfeddyg Sifil newydd Gwasanaeth Meddygol yr India, fod yr ysbyty hwn yn darparu hyfforddiant i nyrsys brodorol, y sawl fyddent, meddai, mewn galw mawr maes o law. Cymeradwyodd yn gryf hefyd y ffaith fod yr ysbyty dan reolaeth feddygol meddyges Indiaidd, ac mai brodor arall, y Dr R.I. Sen, oedd y prif lawfeddyg yno.⁹⁰ Ym mis Tachwedd, enillodd grant ac arian o Gronfa Ysbytai'r Zenana i agor ward newydd, yr hon a elwid yn 'Ward Elizabeth Williams' er cof am y genhades Gymraeg ddibriad gyntaf a ddaeth i'r maes ym 1889.⁹¹

Er gwaethaf y cymeradwyaethau hyn, a chychwyn llif o gymorth ariannol cyhoeddus, argyfyngus fu ffawd yr ysbyty ym mlyneddolaf y 1930au. Ym 1937, llwyddodd i ddelio gyda 140 o gleifion gwely, 32 llawdriniaeth, 70 achos gynecolegol, 12 achos mamolaeth, a 26 o achosion meddygol eraill.⁹² Ysbyty cwbl agored i bawb oedd hwn, ac ym 1938 gwelwn ei fod wedi ymdrin â 17 o Gristnogion, 74 o Hindŵaid a 29 o Fwslemiaid, gyda 750 o rai eraill wedi derbyn triniaeth fel cleifion allanol.⁹³ Er gwaethaf hynny, penderfynodd y Cyfarwyddwyr gau'r ysbyty. Creodd hyn dyndra pellach oddi mewn y genhadaeth ar y gwastadedd. Nodwyd ym mis Hydref 1938 gan un garfan nad oedd y galw mor drwm ag y bu, a thynnwyd sylw unwaith yn rhagor at ba mor anodd yr oedd i ddenu cenhadon o safon i'w arwain. Ar y llaw arall, gwnaeth eraill apêl gref i gadw'r ysbyty ar agor, yn bennaf oherwydd pwysigrwydd datblygiadau newydd yn y gwaith ymhlith menywod, a'r 'deffroad menywaidd' yn yr India.⁹⁴ Trosglwyddwyd yr ysbyty ym mis Mai 1939 i ofal y llywodraeth leol yn Ne Sylhet, a hynny oherwydd yr hinsawdd wleidyddol yn Ewrop ac anhawster cael 'nyrs Ewropeaidd' i'w weinyddu tra byddai Winifred Thomas ar ffyrlo gartref.⁹⁵

Gyda marwolaeth y Dr Oswald Williams ym 1926, a rhoi'r gorau i'r ysbyty yn Habiganj ym 1939, rhoddodd y cenhadon fwy o bwyslais ar iechyd yn ei ystyr ehangach. Yn gynyddol, yn y blynyddoedd rhwng y rhyfeloedd, trodd eu sylw tuag at gynaliadwyedd y gymuned Gristnogol ar wastadedd Sylhet trwy ddatblygu sgiliau a 'glanweithdra' corfforol a meddyliol yr unigolion oedd dan eu gofal neu oedd wedi ymuno â'r Eglwys. Coleddwyd y syniad hwn o iechyd cymdeithasol yn arbennig gan genhadon Sylhet a Karminganj, lle bu cryn arloesi mewn ysgolion crefft neu 'ddiwydiannol', a fu'n paratoi yr ifanc ar gyfer gyrfaoedd lle gallent fod yn hunangynhaliol a thu hwnt i gyfyngiadau galwedigaethol cast. Sylwodd J. W. Roberts am Sylhet ym mis Ebrill 1921, 'Ni welais erioed ysgol gyffredin yn yr India nad oedd yn fudr, yn llymrig ac yn aneffeithiol.'⁹⁶ Yn yr ysgolion crefft hyn, rhoddwyd cymaint o bwyslais ar iechyd corfforol, a disgyblaeth gynhyrchiol, ag ar y sgiliau eu hunain. Gweu a glanhau fyddai swmp y ddarpariaeth ar gyfer y menywod, fel y dangosir yn Ffigwr 5 isod.

⁹⁰ Adroddiad gan 'C. M. Allen, Major I.M.S., Civil Surgeon', 26 Awst 1929, *Extracts from the Visitor's Book of the Mission Hospital for Women, Habiganj, Sylhet*, AMC 27196.

⁹¹ Roberts, J. W., at Williams, R. J., 26 Tachwedd 1929, AMC 27196.

⁹² Morris, John Hughes (1939), *In the Steps of the Good Physician*, t. 43.

⁹³ 'Notes re. the Habiganj Hospital', 5 Mai 1938, *Minutes of the Plains District Committee*, AMC 27196.

⁹⁴ 'Directors' notes', *Minutes of the Plains District Committee*, 7 Hydref 1938, AMC 27196.

⁹⁵ Thomas, Oliver, at Mr Morgan, 24 Mai 1939, AMC 27196.

⁹⁶ Roberts, J. W., at Williams, R. J., 12 Ebrill 1921, AMC 27305.

**Ffigwr 5: E.A. Roberts,
Sylhet, Y Dosbarth
Gweu, c. 1925
Tryloywllun hudlusern,
AMC 20612, blwch
13/18, 7 (12)**

**Ffigwr 6: Ysgol
Ddiwydiannol Sylhet –
y saeri coed, c. 1930
Tryloywllun hudlusern,
AMC 20612, blwch
11/18, 27 (25)**

Ymhlith y bechgyn, sgilliau megis saerniaeth fyddai'n dominyddu. Erbyn 1933, gwaith hyfforddi yn yr ysgolion 'diwydiannol' hyn oedd yn meddiannu 'llawer iawn' o amser cenhadon megis Hetty Evans yn Sylhet.⁹⁷

Mewn cymdeithas lle yr oedd yr Hindŵaid o leiaf yn ystyried tröedigaeth Gristnogol yn fath ar farwolaeth, ac yn aml iawn yn achos galar personol a theuluol dwfn i'r sawl nad oedd am gymryd y cam, a lle yr oedd y pwysau cymdeithasol i droi yn ôl at eu hen arferion a chredoau yn hynod gryf, bu gwerthoedd megis brawdgarwch ac undod oddi mewn i'r gymdeithas Gristnogol frodorol yn allweddol bwysig. Gyda'u capel eu hunain yn Sheikhat, compownd cyntaf y genhadaeth Gymreig yn ninas Sylhet, a llwybrau iddynt ddilyn i fyd gwaith, a mesur, o leiaf, ganddynt o annibyniaeth ariannol, bu cydymddibyniad rhyngddynt, ac awtomiaeth fel cymuned o Gristnogion, yn elfennau creiddiol yn eu goresgyniad fel eglwys. Sylwodd Eryn White y bu hyn hefyd yn nodwedd bwysig ym mhrofiad y Methodistiaid cynnar yng Nghymru'r ddeunawfed ganrif, sef yr agosatrwydd a'r cyfeillgarwch a deimlodd y 'brodyr a'r chworydd' yn y seiat tuag at ei gilydd. Y cylch clôs hwn, yng ngeiriau nodweddiadol dreiddgar Saunders Lewis, oedd 'clinig yr ysbryd'.⁹⁸

Yn yr ystyr ehangach hwn, math ar glinig oedd y genhadaeth yn ei chyfanrwydd, ymdrech i 'iacháu' enaid a chorff un garfan o bobl gan un arall o dras a buchedd tra gwahanol iddynt.⁹⁹ Os mai Crist oedd y 'Meddyg Mawr', a'r cenhadon oedd ei wasanaethwyr a'i arbenigwyr, cam bychan oedd creu'r canfyddiad ym meddylfryd y gymdeithas drefedigaethol, a gynhwysai frodorion a thramorwyr, fod cenhadon yn iachawyr y corff yn ogystal ac achubwyr yr enaid.¹⁰⁰ Yn hynny o beth, daethant i'w gweld fel darparwyr gwasanaethau cymdeithasol yn ogystal ag efengylwyr. Bu hyn yn achos peth drafodaeth ymhlith y cenhadon eu hunain am rai degawdau, yn arbennig wrth i'r gost gynyddu ar draul eu caredigion gartref, a'u methiant, ar wastadoedd Sylhet o leiaf, i ddangos cynnydd cymesur yn y niferoedd o droedigion at y ffydd.

Mor gynnar â mis Tachwedd 1893, cydnabyddodd Pwyllgor y Genhadaeth Dramor yn Lerpwl fod gwir angen herio'r canfyddiad hwn. Er gwaetha'r ffaith bod meddygaeth, o'r cychwyn cyntaf yn y 1840au, wedi chwarae rhan allweddol a chreiddiol yn y broses genhadol, anfonwyd neges ddiamwys i'r gweithwyr yn y Maes bod angen gwahaniaethu'n glir rhwng y ddwy elfen o'u gwaith.

Our attention has been often called to the importance of not leading the natives to be dependent on the mission or to expect support, and now that the advantages of medicine are so generally acknowledged, we request the missionaries to keep in mind the importance of not giving away medicine indiscriminately, but whenever the

⁹⁷ Evans, Hetty, at Thomas, O., 25 Ebrill 1933, 'A good deal of my time is taken up with the Industrial Work these days', AMC 27339.

⁹⁸ 'Y modd i wneud Methodist', *Cylchgrawn Hanes Cymdeithas Hanes y Methodistiaid Calfnaid*, rhif 18, 1994, tt. 8-9.

⁹⁹ Am drafodaeth ar gysyniad y clinig yn yr ystyr ehangach hwn, megis dull i drawsnewid trefn foisol cymdeithas, gweler Foucault, Michel (1989), *The Birth of the Clinic: an archaeology of medical perception* (Routledge: Llundain ac Efrog Newydd, tt. 200-1).

¹⁰⁰ Hardiman, David (2008), *Missionaries and their medicine. A Christian modernity for tribal India* (Manchester University Press: Manceinion ac Efrog Newydd), xi.

natives are able to pay for it, that they should be required to do so, and likewise for accommodation in the Hospital and Lodging House.¹⁰¹

Er y gadawyd elfen o ddewis yn nwylo'r cenhadon eu hunain, dylent weithredu bob amser ar yr egwyddor y byddai'r brodorion yn 'gwerthfawrogi gwasanaethau'r cenhadwr yn well pe na byddent yn eu derbyn yn rhad ac am ddim'.¹⁰²

Yn amlwg, ni ddiflannodd y tyndra hwn yn y degawdau dilynol, ac ym 1953 bu angen pwysleisio'r polisi unwaith yn rhagor:

As misapprehensions as to the aim of the Medical Missions are prevalent, it is right to emphasize that the Mission is not merely a philanthropic agency or a provision for extending the benefits of European medicine and surgery to the inhabitants of the Mission Field, but a systematic combination of the healing art, with the preaching of the Gospel, and this in such a way as to make the Ministry of Healing subservient to the winning of souls for Christ. The Medical Missionary should, therefore, never forget that he is first of all a Missionary, and that any medical skill he may possess is to enable him more efficiently to perform his work as a Missionary.¹⁰³

Er gwaethaf y ffaith y gwaherddid unrhyw genhadwr meddygol rhag darparu gwasanaeth meddygol preifat ar y Maes, naill ai ymhlith 'yr Ewropeaid neu'r Indiaid', heb ganiatâd y Pwyllgor Cenhadol yn Lerpwl, serch hynny tanlinellwyd eto bwysigrwydd yr egwyddor 'o annog yr Indiaid i dalu yn ôl eu gallu' am wasanaeth meddygol. Y prif reswm am hynny, yn ôl cyfarwyddyd y pwyllgor arweiniol, oedd sicrhau na fyddai'r Indiaid yn 'ddibynol ar y genhadaeth am eu anghenion corfforol'.¹⁰⁴

Awgryma hyn, yn dilyn profiad canrif yn y maes cenhadol yn Nwyrain Bengâl, fod y Genhadaeth Gymreig yn ymwybodol o'r tyndra hwnnw sydd ymhlyg mewn unrhyw waith o'r fath, sef bod canfyddiad y sawl a dderbyniodd y 'gwasanaeth' yn aml yn gallu bod yn wahanol iawn i'r un a oedd wedi ysbrydoli y sawl a'i ddarparodd. Neges dyfarniadau 1893 a 1953 oedd bod angen crywi'r canfyddiadau hyn, a thrwy wneud hynny, sicrhau yn well bod pawb, boed nhw'n genhadon neu'n aelodau o'r gymdeithas frodorol, yn gwbl glir ynglŷn â beth oedd natur a swyddogaeth y Genhadaeth. Ymddengys felly, o leiaf yng nghyswllt y genhadaeth Gymreig ym Mengâl drefedigaethol yn y cyfnod hwn, fod un economi foesol wedi ei phriodoli i iechyd y corff, ac un arall, tra gwahanol, i iachawdwriaeth yr enaid. Ac eto, yng nghymhlethdodau personol, diwylliannol a chorfforol y gymdeithas drefedigaethol fyrlymus a llawn hynodrwydd honno, yr hyn mae'r dystiolaeth hanesyddol yn ei awgrymu yw pa mor anodd, ac yn wir pa mor annoeth, yr oedd hi, mewn gwirionedd, i wahaniaethu rhyngddynt.

¹⁰¹ *Foreign Mission Committee* cyf. 6, 1887-1895, ff. 482-3, 22 Tachwedd, 1893, AMC 27071.

¹⁰² *Foreign Mission Committee* cyf. 6, 1887-1895, ff. 482-3, 22 Tachwedd, 1893, AMC 27071.

¹⁰³ 'Presbyterian Church of Wales or Calvinistic Methodist Church of Wales', *Foreign Mission Regulations*, Liverpool, 1953, t. 30.

¹⁰⁴ 'Presbyterian Church of Wales or Calvinistic Methodist Church of Wales', *Foreign Mission Regulations*, Liverpool, 1953, t. 30.